

УДК 347.9+340.111.5

ФІКЦІЇ У ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЯХ СУДІВ УКРАЇНИ

THE FICTION IN THE LEGAL POSITIONS OF COURTS OF UKRAINE

Ткачук О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
вчений секретар Науково-консультативної ради,
суддя Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ*

У статті висвітлено наукові погляди щодо поняття фікцій у цивільному процесі. На основі рішень судів у цивільних справах визначено місце та значення фікцій у вирішенні цивільних спорів. Дано авторське бачення поняття «фікція» в цивільному процесі України. Запропоновано подальші напрями наукових досліджень.

Ключові слова: фікція, цивільний процес, цивільне судочинство, види фікцій у цивільному процесі.

В статье освещены научные взгляды на понятие фикций в гражданском процессе. На основании решений судов Украины по гражданским делам определены место и значение фикций в решении гражданских споров. Дано авторское видение понятия «фикция» в гражданском процессе Украины. Предложены дальнейшие направления научных исследований.

Ключевые слова: фикция, гражданский процесс, гражданское судопроизводство, виды фикций в гражданском процессе.

The article highlights the scientific views on the concept of fiction in a civil proceeding. The analysis of court decisions in civil cases in Ukraine. Based on this analysis, the place and importance of fiction in resolving civil disputes. Given the author's vision of the notion of fiction in the civil process of Ukraine. Proposed future directions of research.

Key words: fiction, civil procedure, civil proceeding, types of fiction in a civil proceeding.

Актуальність теми. За допомогою фікції не намагаються встановити об'єктивну істину у процесі правового регулювання, зокрема, цивільних правовідносин, проте без їх застосування нормальне функціонування цивільного судочинства видається неможливим. Правові фікції хоч і є безпосереднім корелятом фікцій філософсько-логічних, проте діапазон та обсяги їх застосування істотно коригуються спеціально-юридичним контекстом, а це обмеження означає відповідне звуження змісту.

Вітчизняні дослідники теорії права юридичну фікцію визначають як техніко-юридичний прийом, за допомогою якого а) неіснуюче становище (відношення) оголошується існуючим і набуває загальнообов'язкового характеру внаслідок його закріплення в правовому приписі; б) штучно прирівнюються одна до другої такі речі, які в дійсності є різними або навіть протилежними [1, с. 308]. Із наведеного визначення сутності юридичної фікції можна виділити такі її загальні риси: імператив-

ність, є елементом гіпотез або диспозицій правових норм.

А. Іванський, досліджуючи правові фікції у фінансовому праві, логічно відмічає одне із завдань фікції – заповнення юридичних прогалів. При цьому фікції, на думку вченого, завжди підпорядковуються принципу справедливості [2].

Варто зазначити, що одні вчені правові фікції розглядають як прийом законодавчої техніки [3, с. 461], інші – як засіб нормотворчої техніки [4, с. 45]. Ми ж у дослідженні виходимо з того, що правові фікції – це універсальний метод юридичної техніки, який застосовується у виключних випадках.

Виклад основного матеріалу. Як засіб юридичної техніки фікція виникла в Стародавньому Римі. Так, судові магістрати могли відмовити в розгляді певних справ, навіть коли відносини, які там мали місце, підпадали під норми цивільного права й навпаки. За римським правом, позов, у тому числі з використанням фікції (*actio ficticia*), як засіб домогтися потрібного особі присуду передбачався едиктом судового магістрату. Призначення фіктивного позову полягало в тому, щоб поширити гарантований законом захист на відносини, через різні причини не передбачені в законі. У цьому разі представник найвищої судової влади – претор – пропонував під час судових дебатів припустити наявність фактів, яких насправді не існує [5, с. 29]. У Стародавньому Римі особа набувала цивільної правоздатності лише в разі складання іспиту зі знання законів дванадцяти таблиць і відтоді не могла виправдовувати свої неправомірні дії, посилаючись на незнання закону. Як бачимо, широко відома нині теза «*незнання закону не звільняє від відповідальності*» була, по суті, сформульована вже тоді.

У національному законодавстві відсутні будь-які терміни, які б безпосередньо вказували на те, що перед нами фікція, як, наприклад, має місце із презумпціями. Зокрема, ст. 204 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України так і називається «Презумпція правомірності правочину», якою встановлено, що правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Ст. 435 ЦК України чітко встановлює презумпцію авторства. Зокрема, у статті вказано, що первинним суб'єктом авторського права є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства).

Найближче до значення фікції в законодавстві вживається слово «*вважається*». Однак цей термін може позначати й презумпцію чи певний висновок. Як приклади таких правових конструкцій можемо навести такі норми цивільного законодавства:

– якщо настанню обставини недобросовісно перешкоджала сторона, якій це не вигідно, обставина *вважається* такою, що настала. Якщо настанню обставини недобросовісно сприяла сторона, якій це вигідно, обставина *вважається* такою, що не настала (п. п. 3, 4 ст. 212 ЦК України);

– права на використання об'єкта права інтелектуальної власності й способи його використання, які не визначені в ліцензійному договорі, *вважаються* такими, що не надані ліцензіату (п. 6 ст. 1109 ЦК України).

У всіх перерахованих нормах визнається існуючим факт, якого насправді немає.

Щодо питання про відмінність фікцій від презумпцій, співвідношення цих категорій. Найістотнішими вбачаються такі їхні відмінності. По-перше, фікція практично завжди є беззаперечною, тоді як презумпції зазвичай передбачають механізм їх спростування. По-друге, на відміну від істинності презумпцій, фікції завжди неістинні. Проте деякі презумпції можуть бути або малоімовірними, ба навіть фіктивними, як, скажімо, презумпція знання закону. Певну частку фіктивності містить і презумпція невинуватості. Водночас явно неістинні конструкції можуть містити різного ступеня ймовірності елементи.

Підміна фікцій презумпціями має місце й у судовій практиці. Зокрема, Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України у справі від 11 березня 2015 року № 6-21цс15 встановила, що під час здійснення поділу майна в судовому порядку суд повинен виходити з презумпції рівності часток [6]. В іншій постанові від 03 червня 2015 року № 6-38цс15 Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України встановлює, що належність майна до спільної сумісної власності подружжя визначається не тільки фактом придбання його під час шлюбу, а й спільністю участі подружжя коштами або працею в набутті майна [7]. Це саме твердження зустрічаємо й у постанові Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 01 липня 2015 року № 6-612цс15 [8]. Отже, рівність часток подружжя, відповідно до п. 1 ст. 357 ЦК України, є не презумпцією, а фікцією, незважаючи на те що значна частина вітчизняних дослідників схиляється до протилежної думки [9–11]. Проте в наукових дискусіях існують і протилежні думки. Так, О. Явор вважає, що визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя є юридичною фікцією, оскільки кожен із подружжя на рівних умовах є співвласником майна, хоча в реальному житті вклад кожного із подружжя до його придбання, як правило, є нерівним [12, с. 99].

При цьому варто підкреслити, що неоднозначність трактування цього питання Верховним Судом України тільки підтверджує актуальність наукового-теоретичного осмислення досліджуваного нами правового феномена.

Крім того, фікція – це певна творчість законодавця, презумпція ж є здебільшого узагальненням знань про навколишню дійсність і може бути засобом її пізнання. У свою чергу, фікції до процесу пізнання стосунку не мають, позаяк створюють ілюзорний факт, вигадують його, як у проаналізованому нами випадку рівності часток подружжя. Проте й фікції впливають на процес судового доказування. Підґрунтя презумпції становить відповідне явище, ступінь імовірності якого може бути різним. Джерелом

же фікції є уява. Презумпції, як правило, – прерогатива процесуальних норм, тоді як фікції характерні переважно для норм матеріальних.

Наведемо кілька прикладів. У ч. 5 ст. 74 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України йдеться про те, що в разі ненадання особами, які беруть участь у справі, інформації щодо їхньої адреси судова повістка надсилається за адресою юридичних чи фізичних осіб, зареєстрованою відповідно до закону. Далі міститься така фікція: «У разі відсутності осіб, які беруть участь у справі, за такою адресою, вважається, що судовий виклик або судове повідомлення вручене їм належним чином». Виникає питання, як бути, якщо сторона під час провадження у справі змінила місце проживання, не повідомивши про це суд? У цьому випадку є всі підстави вважати, що сторона ухиляється від явки до суду, свідомо затягуючи процес. Належне повідомлення особи, яка бере участь у справі, про судові засідання є процесуальним обов'язком суду, гарантією реалізації учасниками процесу права на судовий захист. А викладені вище процесуальні правила – як особливий прийом законотворчості і як фікція – можуть застосовуватися лише тоді, коли невідоме місцезнаходження відповідача.

Аналогічною фікцією є також припис ч. 9 ст. 74 ЦПК України: «Відповідач, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, викликається в суд через оголошення у пресі. З опублікуванням оголошення про виклик відповідач вважається повідомленим про час і місце розгляду справи. На ці випадки поширюється правило частини четвертої цієї статті» (у ч. 4 ст. 74 йдеться про терміни вручення повісток).

Типовою фікцією є й конструкція ч. 1 ст. 77 ЦПК України: «Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, зобов'язані повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) або місцезнаходження під час провадження справи. У разі відсутності заяви про зміну місця проживання або місцезнаходження судова повістка надсилається на останню відому судові адресу і вважається доставленою, навіть якщо особа за цією адресою більше не проживає або не знаходиться».

Низка цивільно-процесуальних правил, установлених законодавством, межує із фікцією. Так, докази, подані з порушенням установлених вимог, не приймаються, якщо сторона не доведе, що докази подано несвоєчасно з поважних причин (ч. 2 ст. 131 ЦПК України). Цю фікцію можна назвати умовно-обов'язковою, оскільки в ній, на жаль, не передбачено, як саме має чинити суд: установити факт, на підтвердження якого не подається доказ, визнати такі докази суттєвими, чи встановити, що факт визнаний стороною.

В іншому випадку процесуальне правило виписано більш чітко: «У разі ухилення особи, яка бере участь у справі, від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести її неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця

експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні» (ч. 1 ст. 146 ЦПК).

Закон визнає наявність матеріально-правового значення обставини лише в разі її доведеності, а недоведеність розглядає як підставу для визнання відсутності такого значення. Доведення здійснюється судом, який зобов'язаний встановити реальні обставини, а сторони подають суду необхідні докази, виконуючи покладений на них обов'язок із доведення. Відтак і відповідальність за невстановлення факту несе суд. У свою чергу, матеріально-правові наслідки недоведеності факту варто вважати санкцією за невиконання сторонами свого обов'язку доказування.

У разі невиконання судом вказаного обов'язку, а саме: недоведеності обставин, що мають значення для справи, які суд вважає встановленими (п. 2 ч. 1 ст. 309 ЦПК України), законом передбачена відповідна санкція, тобто скасування судового рішення. Як бачимо, недоведеністю обставини не можна вважати невстановлення факту судом через неможливість дослідження доказів на його підтвердження чи спростування. Більше того, неможливість дослідження доказів на підтвердження факту є підставою для визнання його неіснуючим, а це, у свою чергу, гарантує винесення обґрунтованих і законних судових рішень.

Отже, юридичне припущення, на підставі якого недоведеності передбачуваного факту надається матеріально-правове значення, не потрібно розглядати своєрідним «розподільником» процесуального обов'язку з доказування, який законом покладається на сторони (ст. ст. 27, 31, 60 ЦПК України). У процесуальному сенсі юридичне припущення діє на користь однієї зі сторін як підстава її звільнення від обов'язку подання доказів на підтвердження передбачуваного згідно із законом факту. Водночас це не знімає зі сторони обов'язку доведення тих обставин, які утворюють підставу припущення. Обов'язок же доведення, який покладається на сторону, проти якої встановлено юридичне припущення, у зв'язку із заявленим нею запереченням проти вимоги, полягає в поданні доказів на підтвердження факту, котрий виключає передбачуваний факт. Оскільки суд у будь-якому разі зобов'язаний достовірно встановити обставини справи, зокрема й у випадку дії юридичного припущення, то неподання доказів на підтвердження подібного факту не може спричинити безумовне визнання його судом як неіснуючого.

Висновки. Юридичне припущення (фікція) спрямовує процес пізнання фактичних обставин справи на встановлення передбачуваного відповідно до закону факту в разі наявності пов'язаних із ним обставин. А коли підтвердити або спростувати його на підставі судових доказів неможливо, фікція сприяє обґрунтуванню знання про факт. У цьому полягає процесуальне значення юридичного припущення – фікції. Як засіб законодавчого забезпечення пріоритетного захисту деяких суб'єктивних прав (на честь і гідність, на відшкодування збитку) воно, звільняючи відповідну особу від обов'язку надання доказів

на підтвердження передбачуваного факту, полегшує тим самим її процесуальне становище.

У процесі доведення фактичних обставин справи юридичне припущення відіграє роль засобу їх юридичної кваліфікації. Відтак матеріально-правове значення юридичного припущення полягає в тому, що, ґрунтуючись на ньому, недоведеному передбачуваному факту надається статус існуючого.

Отже, застосування в цивільному судочинстві юридичних припущень (фікцій) сприяє здійсненню правосуддя, реалізації конституційного права на судовий захист. Виходячи із дослідження, фікція в ци-

вільному процесі – це визнання явно не існуючого факту таким, що існує, або навпаки – існуючого таким, що не існує; як універсальний метод юридичної техніки застосовується у виняткових випадках як на стадії правотворчості (нормативного закріплення цивільних правовідносин), так і на стадії правозастосування (у межах цивільного процесу) і слугує засобом утілення законодавчої політики.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі ми вбачаємо дослідження взаємозв'язків і відмінностей правових фікцій із гіпотезами, аксіомами, аналогією права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
2. Іванський А.Й. Роль юридичних фікцій у регулюванні відносин фінансово-правової відповідальності / А.Й. Іванський // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 202–207. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08iajvfv.pdf>.
3. Панько К.К. Юридические фикции в современном российском праве / К.К. Панько // Проблемы юридической техники : сборник статей / под. ред. В.М. Баранова. – Нижний Новгород, 2000. – С. 459–470.
4. Косович В. «Правові припущення» як засіб створення досконалих нормативно-правових актів України / В. Косович // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644 : Правознавство. – С. 44–52.
5. Васильченко В.В. Римське спадкове право на тлі права сучасного / В.В. Васильченко. – Запоріжжя : Верже, 1999. – 130 с.
6. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі від 03 червня 2015 року № 6-38цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/702D5081F3FB57A1C2257E5F001D3B20](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/702D5081F3FB57A1C2257E5F001D3B20).
7. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі від 03 червня 2015 року № 6-38цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/702D5081F3FB57A1C2257E5F001D3B20](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/702D5081F3FB57A1C2257E5F001D3B20).
8. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі від 01 липня 2015 року № 6-612цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/B830A8E03C8F7F90C2257E7D0025E19D](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/B830A8E03C8F7F90C2257E7D0025E19D).
9. Цал-Цалко Ю.Ю. Процесуальні особливості розгляду спорів щодо поділу спільного майна подружжя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ю.Ю. Цал-Цалко ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2010. – 20 с.
10. Котуха О.С. Класифікація та характеристика окремих видів юридичних презумпцій / О.С. Котуха // Європейські перспективи. – 2012. – № 2. – Ч. 1. – С. 79–86.
11. Бондарєва М.В. Проблемні аспекти видачі свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя / М.В. Бондарєва // Наше право. – 2014. – № 2. – С. 114–118.
12. Явор О.А. Юридико-фактична роль фікцій у регулюванні сімейних правовідносин / О.А. Явор // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – № 1. – С. 97–101.